

MUHTELIT (MIXT) TEŞEBBÜSLER VE İSTİKBALİ

(Société en économie mixte - Gemischtwirtschaftliche Unternehmungen).

Yazan: M. Cümhur Ferman

Plân:

I - Genel olarak,

A - Mefhumun mahiyet ve tarifi,

B - Umumi tarihi inkişafı,

C - Hukukî şekilleri,

II- Mixt teşebbüslerin muhteva ve teşekkül sebepleri:

A - Hususî ekonomi sektörünü kontrol için,

B - Emperyalizm ve devlet sermayedarlığını tesis için,

C - Sosyalizmi tahakkuk ettirmek gayesiyle.

III- Muhtelit teşebbüslerin fayda ve mahzurları:

A - Hususî teşebbüsler için,

B - Âmme teşebbüsleri için,

C - Milli ekonomi için.

IV- Memleketimizde muhtelit teşebbüsler:

A - Devletin direkt iştirakleri:

1 - Umumi bütçeden,

2 - Katma bütçelerden,

B - Devletin indirekt iştirakleri:

1 - İktisadî devlet teşebbüslerinin iştirakleri,

2 - Bunların dışında kalan iştirakler,

C - Mahalli idarelerin iştirakleri:

1 - Özel idareler eliyle,

2 - Belediyeler eliyle.

V - Netice.

I.

A - Fransızların (Société en économie mixt) adını verdikleri muhtelit teşebbüsler, âmme hükmî şahıslarıyla hususî teşebbüslerin, muayyen

iktisadî hizmetleri müştereken yapmaları halidir (1).

Filhakika, devlet, mahallî idareler, âmme müesseseleri veyahut menafii umumiyeye hâdim cemiyetler de tıpkı hakikî şahıslar, fertler gibi bazı hususî teşebbüslerin hissedarı olabilirler. Böylece kârın ve sevki idare mes'uliyetinin fertler veya hususî hukuk gurupları ile âmme teşekkülleri arasında paylaşıldığı (Mixt — Muhtelit) teşebbüsler vücut bulur (2).

Hususî hukuk zaviyesinden teşkilâtlandırılmış olan muhtelit teşebbüslerde tarafların iştirâki:

a) Sermayede,

b) Organların teşkil ve teşebbüsün idaresinde tecelli eder. Bundan dolayı, muhtelit teşebbüsün şeklen mevcut olabilmesi için bu iki şartın vücudu muhakkak lâzımdır. Tarafların , teşebbüsün sermayesindeki iştirâk nisbeti ve müşterek çalışma derecesi, bu bakımdan rol oynamaz.

B — Yarı resmi, yarı hususî bir mahiyet arzeden muhtelit teşebbüsler, tarihen oldukça eskidir. Daha merkantilistler zamanında hususî teşebbüsleri teşvik ve himaye maksadile devletler, millî iktisat bakımından faydalı gördükleri teşebbüslere malî yardımda bulunarak sermaye ve idarelerine iştirâk ediyorlardı (3).

Fakat muhtelit teşebbüsler asıl teknik terakkiyatın iktisadî bünye üzerinde tesirlerini göstermiye başlamasından sonradır ki, sosyalist ve endividüalist görüşlerin bir sentezi halinde, gelişerek asıl hüviyetini kazandı (4).

Kapitalist ekonomi düzeninin başlangıcında yeni yeni muhtelit teşebbüsler vücut buldu. W. Sombart'a göre bu devre ait mixt teşebbüslerden başlıcaları, *Neuhaus* ayna fabrikaları, *Potsdam - Spandau* silâh fabrikası, 1811 de devlet bankası haline gelmeden önceki *Seehandlungsgesellschaft* bankasından ibarettir.

(1) *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. IV. Auflage. Cilt: IV.Sayfa: 846-852. "Gemischtwirtschaftliche Unternehmungen" adlı makale. Yazan: ERNST SCHMELCHER.

Prof. Dr. Ete (Muhlis). "İşletme Ekonomisi Dersleri". Cilt: I, Sayfa: 58. 1946. İstanbul.

(2) James (Emile). "Les Formes d'entreprises" Sayfa: 462. 1935 Paris. Prof. Çelikbaş (Fethi). "Umumî İktisat Ders Notları". Sayfa: 421. 1945 - 1946 ders yılında, S. B. O. sınıf I. talebeleri tarafından teksir olunmuştur.

(3) Prof. Ete (Muhlis). Adı geçen eser, sayfa: 58 - 59.

(4) *Handwörterbuch* daki adı geçen makale, sayfa: 846 - 852.

Gene bu devrin büyük İngiliz, Fransız ve Hollanda müstemleke şirketleri de mixt karakter taşıır.

Kapitalist iktisat sisteminin bu ilk muhtelit teşebbüs denemelerinin muvaffakiyeti devamlı olmadı. Devlet, nüfuz edebildiği teşebbüslerde o derecede ağır bastı ve idarelerine o kadar müşkülât çıkardı ki, sonunda teşebbüs içerisinde sadece kendisi hâkim bir duruma geçti (1).

50 - 60 senedenberi mixt teşebbüslerin yeniden rağbet kazandığı görülmüyor. Bunun muhtelif memleketlerdeki vüs'ati ve tekâmül seyri farklı olmuştur.

Bu kısa ve umumî mahiyetteki girişten sonra, ayrıca mixt, teşebbüslerin bellibaşlı memleketlerde geçirmiş olduğu tekâmül seyrini, ana hatlarıyla izaha çalışalım.

1 — *Almanya* : Mixt teşebbüslerin en çok geliştiği memleket Almanya'dır. 1914'ten önce, bu şekil teşebbüslerden sadece komünlerin, bunlardan da bilhassa Rhin sahilinde bulunanların, faydalandıkları görülmür. Filhakika, bu devirde âmme hizmetlerinin, imtiyaz ve inhisar şekillerinde bizzat âmme teşebbüsleri tarafından ifası pahalıya maloluyordu. Bilhassa elektrik enerjisi istihsal ve tevziinde durum, tam mâ-nasıyle böyle idi. Elektrik istihsal ve istimalinin rasyonel bir şekilde olması, bu faaliyet kolunun, tabiatı icabı, bir takım hususiyetleri hâiz bulunmasına bağlıydı.

Bunların temini için de aşağıdaki hususların gözönüne alınması gerekiyordu:

a) Elektrik istihsalinin mevzuu, yani elektrik enerjisi, diğer mamuller gibi stok edilemez. Bundan dolayı istihsal ile istihlâkin aynı zamana isabet etmesi lâzımdır.

b) Bu sebepten de, bir elektrik işletmesinin istihsal kapasitesi, istihlâkin azamî haddine göre ayarlanacaktır.

c) Bu yüzden elektrik işletmesinin, her zaman aynı taleple çalışması lâzımdır.

d) Bu da ancak müstehliklerin büyük bir kitle teşkil etmesi ve aynı iktisadî faaliyet şubelerine mensup olmasıyla kabildir. Tabiatıyla bu halde, elektrik işletmesinin hitap edeceği müstehlik kitlesi bir şehrin, komünün hududunu aşar.

e) Ayrıca, cereyanın tellerle aynı mesafelere nakli, aynı masrafları doğurduğu için elektrik santrallerinin merkezî bir şekilde kurulma-

(1) "Handwörterbuch ..." daki adı geçen makale. Sayfa: 846-852.

si, teknik - ekonomik bir zarurettir. Bu bakımdan siyasî hudutlar, mahal-
li idarelerin hükümlerlik hakları bir mâni teşkil etmemelidir.

Bütün bu hususları , küçük devletçiklerin ve komünlerin kurdukları
âmmeye teşebbüsü tarzındaki elektrik işletmeleri teminden âciz oldukları
için elektriği pahalıya malediyorlardı. (1)

Diğer yandan 19 uncu asrın son senelerinde, *Rhur* bölgesindeki bü-
yük kömür ocakları sahipleri, istihsal ettikleri kömürün sürümünü art-
tırabilmek için yeni mahreçler arıyorlardı. Bu hususun temini için de
kömürün hammaddesini teşkil ettiği gaz ve elektrik işletmelerinin ve
hattâ tramvay işletmelerinin kurulması gerekiyordu.

Yukarda gördüğümüz gibi *Rhin* bölgesindeki âmmeye teşebbüsleri
şeklindeki elektrik işletmelerinin mâlî müzayaka altında oluşu da, müsait
bir durum meydana getirmiş bulunuyordu. İşte, bu hali hesaphyarak
sözü geçen yerdeki şehirlerin elektrik ve gaz ihtiyaçlarını ucuza temin
etmek ve elde edilecek ucuz elektrik enerjisinin kullanılacağı geniş bir
tramvay şebekesi kurmak için projeler hazırlandı.

1898 de , sözü geçen kömür ocakları sahipleri, kendi hâkimiyetleri
altında "Eheinisch - Westphälische Elektrizität-
werk" A. G. elektrik teşebbüsünü kurdular.

Buna karşılık olarak komünlerin müştereken "Westphälische
Verbandelektrizitätswerk A. G. şirketini vücade
getirdikleri görüldü.

1908 tarihinde ise bu iki teşebbüs, mixt teşebbüs şeklinde birleşe-
rek faaliyetlerini devam ettirdiler (2).

Böylece eskisine nazaran elektrik cereyanınının 1 Kw. ı, 3 fenik daha
ucuza maledilerek, yılda, 100 milyon marklık bir tasarruf sağlandı (2).

Diğer devletçiklerde de muhtelit teşebbüsler kuruldu. Ezcümle 1885-
de Hamburg'da, "Hamburger Freihafen Lagerhaus
A. G." isimli mixt bir antrepo teşebbüsü kuruldu. Buna, Hambourg şehir
idaresi de iştirâk etmişti.

Alsas'da ise, ilhak esnasında, mixt teşebbüsler türlü faaliyet saha-
larına yayılmış bulunuyordu. "La société d'électricité
de Strasbourg" ile 1915 de kurulan "La Société de
laiterie centrale" ve "La Société du gaz de Stras-
bourg" en önemlilerindendi (3).

Ayrıca, 1910 dan itibaren Badois, Saxon ve Bavye-

(1) Handwörterbuch ..daki adı geçen makale sayfa 846 - 852

(2) James (Emile). Adı geçen eser. Sayfa: 464.

(3) Handwörterbuch ...'daki adı geçen makale. Sayfa 846 - 852.

r a devletleri de bazı hususî elektrik istihsal ve tevzi işletmelerine iştirâk etmişlerdi.

Alman şehir ve devletçikleri tarafından tatbik edilen mixt teşebbüs şekli, oldukça az liberal bir şekilde faaliyette bulundu. Şehirlerin teşebbüslerdeki hisseleri mütemadiyen arttı; ve ekseriya, teşebbüs sermayesinin yarısını tecavüz etti.

Böylece 1913-1914 de , Almanya'da 75 şehir, 95 muhtelit teşebbüse (elektrik, gaz ve tramvay mixt teşebbüsleri) cem'an 126 milyon mark ile iştirâk etmişti (1).

Birinci Cihan Harbi'nden itibaren muhtelit ekonomi Almanya'da geniş ölçüde inkişaf etti. Çünkü, devlet de bu yönden şehirleri taklide kuyulmuştu.

Harp içinde, bilhassa iptidai madde tedariki işiyle uğraşan birçok muhtelit teşebbüs vücade getirildi. Harbi müteakip, iştigal mevzuları sona erdiği için, bunlar da ortadan kalktı.

İhtilâl ve enflasyon devirlerinde, sosyalleştirme cereyanının revaçta oluşu, hususî tasarruf fıkdamı dolayısıyla muhtelit teşebbüsler çoğaldı.

Bilhassa 1923 ten sonra, hususî alman teşebbüslerinin düştükleri müşkül duruma çare bulmak üzere devlet, millî ekonomi için faydalı gördüklerine iştirâk etti. Bu gaye ile evvelâ Şimal denizi ile Karadeniz'i bir su yoluyla birleştirme çarelerini araştıran büyük Rhin - Main - Danube şirketine; büyük maden işletmesi Höder - Hütte'e; Berlin Telefon fabrik'e ve daha bir çok elektrik işletmelerine, deniz nakliyat teşebbüslerine, bilhassa memleketin bütün hava münakale şebekesini idare eden Luft Hansa'ya (sermayesinin % 26 sı nisbetinde) iştirâk etti. Neticede devlet, çok genişliyen ve ehemmiyet kazanan iştirâklarının idaresini, kurduğu Vereinigte Industrie unternehmen A. G., kısası V. I. A. G. isimli bir holding'e verdi. V. I. A. G. dahi, bizatihi muhtelit bir teşebbüs olup devletin sınaî portföyünü idare ediyordu (2).

Durum, 1926 dan itibaren âmme teşebbüsleri lehine değişmeğe başlamıştır. Buna sebep, 1919 danberi âmme teşebbüslerine tanınan vergi muafiyeti olmuştur. Bu rüçhanlı vaziyet, tabiatıyla muhtelit teşebbüslerin aleyhine oldu ve âmme teşebbüsleri sür'atle mixt teşebbüslerin yerine geçmeğe başladı (3).

(1) Handwörterbuch ...'daki adı geçen makale. Sayfa: 846 - 852

(2) Handwörterbuch ...'daki adı geçen makale. Sayfa: 846 - 852 James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 466 - 467

(3) Handwörterbuch ...'daki adı geçen makale. Sayfa: 846 - 852

1931 deki hâdiseler, muhtelit teşebbüslere yeniden beklenmedik bir vüs'at kazandırdı. Devlet, buhranın zedelediği teşebbüslerden gerekli gördüklerine yardıma koştı; bazılarını ise feda etti. Bu cümleden ilk olarak Alman parasının istikrarı için bankalara, bu arada D r e s t n e r bankasına 200 milyon R. M. ile iştirak etti.

Devletin de tıpkı şehirler gibi aynı temayüllere ayak uydurduğu görüldü. Bir teşebbüse, bir kere girdikten sonra iştirak hissesini, azaltmak şöyle dursun, mütemadiyen arttırdı.

Fazla olarak bazı teşebbüsler, âmme makamları tarafından, hususi sermayenin hiç bir iştiraki olmaksızın, tesis edildi. Bunlar, aksiyoneleri sadece âmme makamları olan anonim şirket şeklini aldı.

Daha sonra, bazı âmme hizmetlerinin ifası hususunda devletle şehirler arasında, tıpkı hususi şahıslar arasındaki gibi, rekabet vücade geldi. Bununla beraber devlet, şehirler gibi, muhtelit teşebbüsleri fiilen idare yerine sadece kontrol etmeği tercih etti ve hususi şirketleri, idare meclisi azalarını tayinde, dolayısıyla de teşebbüsün idaresine müteallik bütün teferruatın tespitinde, vasıtalı olarak, serbest bırakmıştı. Yani devlet, sadece bazı mühim noktalara müdahaleyi ve fakat mutlak bir otoriteyi elde bulunduracağı tercih ediyordu (1).

2 — *B e l ç i k a*: Muhtelit teşebbüsün, Almanyadan sonra en çok istimal edildiği yer Belçika olmuştur. Ve gene Belçikadaki mixt teşebbüslerden büyük bir kısmı Kongo'da emperyalist maksatlarla, vücade getirilmişti. Hakikaten müstemlekelerdeki büyük teşebbüslerin kontrolü için en uygun olan şekil, mixt teşebbüstü.

Bunlardan en meşhuru, 23. Temmuz. 1926 kanunu ile kurulan (Belçika Demiryolları Merkez Şirketi) dir.

Belçikada, Almanyada rastlanılanlardan oldukça farklı diğer bazı muhtelit teşebbüsler vardır. Sözü geçen farklar, sırasile şöyledir: Evvelâ Almanyadakiler müşterek hukuka tâbi olarak kurulduğu halde, Belçikadakilerin herbiri hususi bir kanun veya nizamname ile vücade bulmuştur. Sonra, Almanyada idarî makamlar mixt teşebbüslere yavaş yavaş ve azar azar nüfuz ettikleri halde, Belçikada devlet, ehemmiyetli bir yere sahiptir; o derecedeki, tatbikatta hususî sermaye hemen hemen hiçtir. Yani, Belçikada mixt teşebbüsler, âmme iktidarı ile hususi şahısların müsavat üzere teşriki mesai ettikleri bir teşebbüs olmayıp, ticari karakter taşıyan âmme teşebbüslerinin gayet tâli derecedeki bir hususi kapital iştirâk hissesiyle birlikte tezahür etmesidir (2).

(1) James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 467. - 469.

(2) James (Emile) -in adı geçen eseri. Sayfa: 467.

3 — *Fransa* : Bu memlekette, mixt teşebbüsler başlangıçta iki esash mania ile karşılaştı. Birincisi, hususi sermayenin alâkasızlığıdır. Filhakika, hususi sermaye hâimleri, devletin hissedar olarak bir teşebbüsde yer almasından korkuyorlardı. Onların inamına göre, devlet, bu gibi işlerde meharetsiz ve bazan da lüzumundan fazla eli açık olup bu hal, tabiatile, teşebbüsün verimine zarar iras eder. Bundan dolayı muhtelit teşebbüs şekli kendilerine itimat telkin etmiyordu.

İkinci olarak da Senato, memleket menfaatını ilgilendiren teşebbüslerde geniş ölçüde selâhiyet sahibi olmak istediği için bu hususta mevzu bahis hertürlü hudutlamalardan şüphelenerek, yeni şekillere, formülere karşı düşman bir tavır alıyordu.

Buna rağmen bu esash iki mania muhtelit teşebbüslerin Fransada yer alıp, önem kazanmasını önliyemedi. Harbi müteakip bazı sanayi kolalarına mixt teşebbüs şeklinin tatbikini derpiş eden projeler kaleme alındı. Bilâhare de 1919 kanunu ile bazı hususi su tesislerine devlet iştirak etti. Sözü geçen teşebbüslerden en mühimleri sırasıyla, Eguzon barajını işleten "L'union Hydroélectrique"; La Société de Régularisation des forces motrices de la vallée de la Manche"; "L'union hydroélectrique Armoricaine" veya "Société financière pour L'industrie" dir.

1920,1922kanunlarıyla muhtelit elektrik işletmeleri kuruldu (1).

Air France, ise,karakteristik bir mixt teşebbüs olup, 1932 kanununun kabulünden itibaren devletin idare ve sermayedeki hissesi artmıştır (2).

Bunların dışında, müşkül durumda bulunan işletmeleri kurtarmak için *yapılan iştirakler* de önemlidir.

Ve nihayet 28. Aralık. 1926 tarihli kararname ile komün idarelerine, bazı kayıtlar altında (üst makamın müsaadesi, sermayeye iştirak nisbetinin azami % 40 oluşu, v.s.), hususi teşebbüslere iştirak hakkı tanındı. Bu tarz mixt teşebbüslerde hususî tasarruf hâkim bir mevkide kalacaktı.

Kısacası Fransa, mixt teşebbüsler sahasında sadece projeler tanzimiyle iktifa etmiyerek onları hakikat sahasına çıkarmıştır. Yalnız şurası da muhakkaktırki, bu tarz organizasyon şekli Fransada, Almanyada olduğu kadar önem kazanmamıştır (3).

(1) James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 469 - 470.

(2) James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 473.

(3) James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 474 - 475.

4 — *Italya* : Denebilirki, bu memlekette mixt teşebbüslerin tarihi, faşist rejiminin tarihiyle başlar, ve belediyelerle şehirler tarafından değil devletçe kurulmuştur.

Devletin bu şekilde iştirâk ettiği muhtelit teşebbüslerden başlıcaları (Fiume madenî yağlar tasfiyehanesi); büyük (Ansaldo - Cogne) şirketi; ve bir de (İtalyan Umumi Petrol İşletmesi) dir.

5 — *Rusya* : Görünüşe bakılırsa, muhtelit teşebbüsler bu memlekette de oldukça hatırı sayılır bir yer işgal eder, denebilir.

Ora ticaret kanunu, iki çeşit mixt teşebbüsü yekdiğerinden ayırmaktadır. Birincisi, âmme makamlarının hâkim oldukları muhtelit teşebbüslerki, bunların statüsü teşebbüs hisse senetlerinin % 51 inin, mutlak surette, âmme makamlarına ait olması gerektiğini derpiş eyler. İkincisi de statülerinde, devletin sahip olması gereken asgari iştirak derecesi derpiş edilmemiş bulunanlardır. (1).

Yalnız tekrar edelim, bu söylenenler ancak görünüşe göredir. Yoksa tamamen komünistçe prensiplerin tatbik edildiği bugünkü Rusyada evvelâ, herkesce anlaşılmanada hususi teşebbüs ve sermayenin varlığı münakaşa edilmeli; ondan sonradırki, bunların âmme teşebbüs ve sermayesiyle yapacağı idarî ve malî işbirliği ele alınmalıdır.

Böylece mixt teşebbüslerin belli başlı memleketlerde geçirmiş olduğu tekâmül seyrini ana hatlarla ve kısaca gördükten sonra şimdi sözü meselenin hukukî cephesine getirebiliriz.

C — Acaba hukukî bakımdan muhtelit teşebbüsleri nasıl teşkilâtlandırmalıdır?

Tabiatıyla mixt teşebbüsler için, bilinen ticari şirket şekillerinden birisi intihap ve tatbik edilebilir. Fakat acaba bunlardan hangisi muhtelit teşebbüsün bünyesine uygundur ve onun gayesinin tahakkukunu sağlar?

Derhal şunu söyleyelim ki, muhtelit teşebbüsün tabiatı icabı en uygun hukukî şekil, anonim şirket şeklindedir. Bunun neden böyle olduğunu ve diğer ticari şirket şekillerinin niçin münasip bir karakter arzetmediğini kısaca, herbirini ayrı ayrı ele alarak inceleyelim,

H u s u s i Ş i r k e t - Soci  t   en participation: Bu şirket nev'i, bu bakımdan maksada hiç de uygun değildir. Çünkü bu şirket nev'inde tâbi olunan temsil, mes'uliyet ve idareye müteallik kanunî ahkâm ve şartlar, muhtelit teşebbüsün, yazımızın başında belirttiğimiz mevcudiyet şartlarını teminden uzaktır.

(1) James (Emile) 'in adı geçen eseri. Sayfa: 469.

Aynı sebeplerden dolayı A d i K o m a n d i t Ş i r k e t 'de maksadı teminden uzaktır.

K o o p e r a t i f Ş i r k e t şekline gelince, bunda da kanunen her ortağın, elindeki hissenin adedi ne olursa olsun, bir tek reye sahip bulunuşu, âmme teşekkülünün teşebbüsün idaresinde isetedığı gibi tesirini gösterebilmesini kat'iyen önler. Fakat bu hususun pek okadar ehemmiyet arzetmediği bazı kooperatif tarzındaki küçük mixt elektrik işletmelerine tesadüf edilmıştır.

Mahdut mes'uliyetli (L i m i t e d v e h i s s e l i k o m m a n d i t) şirketlere gelince, bunlar tatbikatta, kaideten, sadece çok genişlemiş teşebbüsler için kullanılmaktadır. Tâbi oldukları kanunî ahkâmın öncekilere nazaran teşebbüsün teşkilât ve idaresine daha ziyade bir serbesti sağladığı mahdut mes'uliyetli şirket şekli, matluba bu bakımdan daha uygun düşmektedir. İdare meclisindeki yerlerin statüye uygun şekilde dağıtılmasını mümkün kılan anlaşmalara müsait olması, teşebbüsün takviye ve tahvilât çıkarılması hususlarındaki serbesti bu cümledendir.

Geniş bir muhitin menfaati bahis mevzuu olup, vâsi bir hareket imkânı ve teşebbüs idaresinde umumilik arandığı ve büyük sermaye yatırımları icabettiği takdirde A n o n i m Ş i r k e t şekli, bu iş için en uygun durumda olanıdır.

Filhakika, Anonim şirket şekli, sadece âmme ve hususî hukuk şahıslarının yekdiğeri karşısındaki durumlarını sınırlamakla kalmaz; aynı zamanda bilânço tanzimi, tesis muameleleri, umumî heyet toplantıları v.s. diğer bazı hususlarda haiz olduğu sert (rig'ide) kanunî hükümlerden dolayı, muhtelif teşebbüs için en uygun olan hukukî şekildir (1).

Hal böyle iken, Birinci Dünya Harbinden önce Almanyada ortaya atılan bir iddiaya göre, ne mahdut mes'uliyetli, ne de anonim şirket şekilleri muhtelif teşebbüs için uygundur. Muhtelif teşebbüse iştirak eden âmme hükmî şahsı lehine hususî kanunlarla imtiyazlı durumlar yaratılmalıdır. Bu fikri, Prusya Dahiliye Nezareti yüksek memurlarından Dr. Freund temsil ve müdafaa ediyordu.

Muhtelif teşebbüs (G e m i s c h t w i r t s c h a f t l i c h e U n t e r n e h m u n g e n) adını ilk defa kullanan bu zata ve taraftarlarına rağmen gerek nazariyat, gerekse tatbikat aksi istikamette inkisaf etti ve muhtelif teşebbüslerde devlet ve diğer âmme hükmî şahısları lehine

(1) *Handwörterbuch...*, dağlı adı geçen makale, sayfa: 846 - 952.

Ticaret Kanunumuzun 121 nci maddesinde alakalı şirketlerin tarifleri vardır.

hükümler konmadı. Esasen buna lüzum da yoktu. Çünkü, hiç bir şekilde değiştirilmesine imkân olmıyan hakiki iktisadî kudret münasebetleri, muhtelit teşebbüslerin kendiliklerinden gayeye en uygun şekli almasını mümkün kılıyordu.

Bu yüzdendir ki, tatbikatta, muhtelit teşebbüsler başka bir istikamette (İki z Şirket) diye, tercüme edebileceğimiz bir şekilde de inkaşaf ederek sermaye iştiraki, idare meclisinde yer alma ve başkanlığın elde edilmesinde ve ayrıca da âmme hükmî şahsıyla hususî şahsın yekdiğeri karşısındaki tesir hudutları daha ziyade kademelenmiştir (1).

Vaziyet bu kadarla da kalmıyarak mixt teşebbüsün malûm ve yazılı türlü şekillerinden maada, aynı umumî tipin bazı değişik, tâli nevileri de vücut bulmuştur.

Bu arada kısaca zikretmekle iktifa etmeği mevzuumuz icabı zarurî gördüklerimizden en mühimleri Régie cooperative) lerle, (Société à Charte internationale) lerdir.

Bu son iki tipik teşebbüs şekli hakkında aşağıdaki notta görülen eserden istenildiği takdirde, kâfi derecede bilgi edinmek kabildir (2).

Buraya kadar olan izahlarımızla, mixt teşebbüslerin mahiyet ve hukukî şekli hakkında, kısa da olsa, bir fikir vermeğe çalıştıktan sonra, artık muhtelit teşebbüslerin muhtevasını teşkil eden iktisadî işlerle, sözü geçen teşebbüslerin kurulmaları sebeplerini görebiliriz.

II — Mixt teşebbüslerin faaliyet mevzularını teşkil eden işler, pek muhtelifdir. Bir kundura fabrikası olabildiği gibi, bir havagazı, su, elektrik, tramvay işletmesi de olabilir. Dikkat edilirse burada Liefman'ın da belirttiği gibi, umumiyetle âmme hükmî şahsı ile anlaşmaya dayanan veya âmme hükmî şahıslarının muhtelif şekillerdeki yardımlarından vazgeçilemeyecek olan iktisadî faaliyetler mevzuubahistir (3).

Bu yekdiğerinden farklı mevzularla meşgul olmak üzere muhtelit teşebbüslerin kurulmaları sebeplerine gelince, bu hususta bir değil birçok sebep mevcuttur; ve biz burada, sadece, bize en mühim görünen üç tanesi üzerinde duracağız.

Bunlar sırasıyle devletin, daha iyisi, âmme hükmî şahıslarının, bazı hususî ekonomi işletmeleri üzerinde kontrol tesis etmek isteği; emperyalist emellerin tahakkuku ve devlet sermayedarlığının tesisi; ve nihayet, sosyalizmin tahakkuk ettirilmesi emelidir.

(1) Handwörterbuch..., daki adı geçen makale. Sayfa: 846 - 852.

(2) James (Emile) in. adı geçen eseri. Sayfa: 478 - 494.

(3) Handwörterbuch..., daki adı geçen makale. Sayfa: 846 - 852.

A — Diyebiliriz ki, daha merkantilistler zamanındanberi, devlet ve diğer âmme hükmi şahıslarının hususî teşebbüslere iştirak etmelerindeki başlıca ve en mühim âmil buydu (1).

Hakikaten devlet, muayyen bir teşebbüsün işleyişini, sözü geçen teşebbüs, mensup olduğu ekonomi sistemi, organizması için büyük bir önem arzettiğinden, kontrolü altına almak ister.

Bilhassa Almanyada muhtelit teşebbüslerin teşkili, daima bu maksatla olmuştur (2).

Harp sonrası ve buhran devirlerinde, gene mensup oldukları millet iktisadî mevcudiyetlerini muhafaza etmelerinde fayda görülen hususî teşebbüslere, bu arada bilhassa para ve kredi müesseselerine devlet, evvelâ düştükleri müşkül durumdan kurtarmak, bilâhare de mevcut ekonomik gidışe göre hareketi sağlamak gayesiyle onları kontrol ve himayesi altında bulundurmak için sermaye ve idarelerine iştirak eder.

Dikkat edilirse, burada sağlanmak istenilen kontrolün derecesi, bir lâfız olmaktan fiili bir müdahale ve idareye kadar değişebilir.

Muhtelit teşebbüslerin umumî inkişafı gözönüne alınırca, zamanımızda devletin ekonomik hayata müdahalesini geniş ölçüde arttırdığı, başka bir deyimle, güdümlü bir iktisat düzeni (é c o n o m i e d i r r i g é e) içerisinde kurulacak muhtelit teşebbüste en mühim maksat, iktisadî organizmanın bir cüz'ünü teşkil eden mezkûr işletmenin, iktisadî düzenle ahenkli bir şekilde imtizac ettirilmek ve çalışmasını sağlamak için faaliyetini kontrol etmektir.

B — Devletin, hususî teşebbüslere iştirak etmekte güttüğü ikinci maksat, muhtelit teşebbüsleri, emperyalist gayelerinin tahakkuku ve devlet sermayedarlığının âleti olarak kullanmaktır.

Hakikaten devlet daima, dahilî sosyal nizam saikiyle hareket etmez. Sömürge sahibi devletler, bu sömürgelere iktisaden tam mâna-sıyla hâkim olmak, nüfuz etmek isterler. Bunu temin edecek en mühim vasıta da mezkûr müstemlekelerde kurulan hususî teşebbüslerin sermaye ve idarelerine geniş ölçüde iştirak etmektir.

İngiltere, Belçika ve Fransa müstemlekelerinde, mixt teşebbüsleri fazlasiyle kullanmışlardır.

(1) Prof. Dr. Ete (Muhlis). Adı geçen eseri. Sayfa: 58.

(2) James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 463 - 464.

İngilterede daha ziyade emperyalist gayelerin tahakkuku için muhtelit teşebbüslere başvurulmuştur (1).

Aynı hal, Fransada da görülüyor. Birinci Cihan Harbinden hemen önce bazı hususî bankalar, devlete müessis hisse senetleri vererek onu

sermayelerine iştirak ettirmişlerdir (2).

Devlet, bu gayeyle niyetle hareket eder. Müstemlekelerdeki mixt ederek kapitalist bir zihniyetin yanında, aynı zamanda devlet sermayedarlı-teşebbüsler, yukarıki gayenin Belçika Kongosundaki mixt teşebbüsler, gibi maksadiyle de tesis olunmuşlardır. Prensip itibariyle, tamamen devlet sermayedarlığı için kurulmuşlardır. "L'union minière du Haut Katanga"; "La Compagnie Géologique et Industrielle des Belges" v.s. bu kabildendir (3).

Devlet sahasına çıkarılması

C — Mixt teşebbüsler, sosyalizmin hakkını almak için de bir vasita olarak kurulabilir.

Sosyalizmin tesiri al-

Hakikaten sık sık muhtelit iktisat sisteminin tesiri hissedilir. Şüphesiz tında olduğundan, onun âmaline hizmet ettiğinden başlangıcıyla devlet, hakikat biraz da böyledir. Çünkü, muhtelit işletme yarı devletin nüfuz etme hususî teşebbüslere hâkim oluyor. Başlangıçta cüz'î olan bu teşebbüsler sosyalize tâdisesi, zamanla, o teşebbüsün tamamıyla devlet eline geçerek sosyalize edilmesine müncer oluyor.

Birinci

Tatbikatın da bu iddiayı desteklediğini görüyoruz. Filhakika, birinci Cihan harbi sonlarında kaleme alınmış olan birçok sosyalleştirme ve müessesleştirme projeleri, mixt teşebbüslerden geniş ölçüde istifade etmişlerdir.

Bunlardan kanunlaşmış olanı, 1919 da Avusturyanın kabul ettiği kanunlar projedir. Sözü geçen kanun, iki yeni teşebbüs tipi ihdas etmişti ki, ikincisi tamamen mixt karakterde idi. Diğer bir takım kolaylıklar meydanında bülgiyonlarının plâsmanı için tannanlar önemliydi. Viyana Belediyesi, şehrin iâsesini temin ile uğraşan bazı hususî teşebbüslere nüfuz ederken bu kanundan bir çok kereler istifade etmiştir.

Aynı maksatla, Almanya ve Fransada da mixt teşebbüsler kurulmuştur. Netice itibariyle mixt teşebbüsler, Cihan Harbindenberi sosyalizmin bir nevi nesir vasıtası rolünü oynamıştır.

(1) James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 475.

(2) James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 477.

(3) James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 478.

Bununla beraber bu demek değildir ki muhtelit teşebbüs tamamiyle sosyalizmin tesiri altındadır. Bilâkis mixt ekonominin, gittikçe sosyalizme tamamen zıt olan neticelere hizmet ettiği, müşahedelerden anlaşılmaktadır.

Buraya kadar olan tetkiklerimiz gösterdi ki, mixt teşebbüsler, aynı zamanda emperyalizmin, devlet kapitalizminin ve hattâ bir diktatörün memleket iktisadiyatını arzusuna göre idare etmek isteğinin neticesinde vücut bulur.

Bütün bunlar, daha ziyade, sosyalizmin nefret ettiği kapitalist, milliyetçi ve hattâ emperyalist bir gayeye cevap verir. Şu halde mixt teşebbüsler sosyalist gayeye hizmet edebilir, ama onun şartı olamaz. Kaldı ki mixt teşebbüs, daima devletçi bir düstur da değildir.

Netice itibariyle, muhtelit teşebbüsleri sosyalist projeleri hakikileştirmek için elverişli bir vasıta olarak görmek kaabildir. Fakat gene mixt teşebbüs aynı zamanda sosyalizmin tamamen aksi olan gayelere de hizmet edebilir (1).

Şimdi, kendi kendimize göyle bir sual sorabiliriz: Acaba bu, türlü maksat ve teşekkül sebepleri altında vücut bulan mixt teşebbüslerin sağladığı fayda ve mahzurlar nedir, nelerden ibarettir?

Bu suallerin cevabını, müstakil bir bölümde ve üç ayrı zaviyeden vermiye çalışacağız.

III — Nazariyatta, âmme teşebbüslerinin kâr maksadı gütmeyen ideali, iyi taraflarıyla hususî teşebbüslerin gayet supl olan faydalı vasıflarını mezcetmek suretiyle mükemmel bir teşebbüs şeklinde kurulan muhtelit teşebbüslere atfedilen fayda ve mahzurları evvelâ hususî teşebbüs, saniyen âmme teşekkülleri ve üçüncü olarak da millet ekonomisi bakımından ele alacağız.

A — Hususî teşebbüsün, âmme makamlarıyla iştiraktan sağladığı faydaların en mühimleri sırasıyla şunlardır:

1 - Mixt teşebbüs içerisinde, hususî şahıslar için resmî makamlarla temas ve anlaşma imkânları sağlanır, hiç olmazsa kolaylaştırılır.

Bu husus, devletçiliğin ve onun tabii neticesi olan bürokrasinin hâkim olduğu memleketler için hakikaten mixt teşebbüsler lehine kaydedilecek bir meziyettir.

2 - Mixt teşebbüse iştirakle, hususî teşebbüs sahipleri, bazı haklar ve imtiyazlı durumlara sahip olurlar.

Bu meyanda geçit hakkı, yol hakkı ve bilhassa istimplâk hakkı zikredilebilir.

(1) James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 494 - 499.

3 - Sadece âmme hükmî şahıslarının faydalandıkları âmme kredisinden istifade etmek, hususî teşebbüsler için ancak bu mixt teşebbüs şeklinde mümkün olur.

Gerçekten, malî müzayakaya düşmüş hususî teşebbüslerin kredi temini hususunda maruz kalacakları müşkülâtı mixt teşebbüsler kolaylıkla bertaraf eder.

4 - Mixt teşebbüs, yeni satış sahaları, mahreçler sağlıyarak sürüm imkânlarını çoğaltır.

Bunun sonunda hâsıl olacak kârdan da hususî teşebbüs, tesbit edilen şartlar altında, müstefit olur.

5 - Mixt teşebbüs, hususî sermayenin teminat altına alınmasını sağlar.

Filhakika, bazı zaman ve mekânlarda âmme makamlarının haiz oldukları itibardan hususî teşebbüsleri de istifade ettirmesiyle hususî tasarruf muhtemel rizikolara karşı korunmuş olur.

B — Âmme teşebbüsünün mixt işletmelerden sağladığı faydalara gelince, sırasıyla şöyledir:

1 - Mixt teşebbüsler yardımıyla âmme hükmî şahıslar, elinde bulunan membaların asgarisini kullanmak suretiyle âmme hizmetlerinin ifa edilmesini sağlar.

2 - Hususî müteşebbisin, teşebbüs kabiliyetinden ve teknik terakkiyattan mümkün olan azamî istifadeyi sağlar.

3 - Hükümranlık haklarından muhtelit teşebbüs lehine vazgeçerek (iktisadilik) prensibinin yerleşmesine hizmet eder.

4 - Gene mixt teşebbüsün organlarının teşkilinde politik tesirlere karşı olan mukavemeti arttırarak iktisadî mülâhazaların yerleşmesine yardım eder.

5 - Nihayet, yukarıda tafsilâtıyla gördüğümüz üzere, devletin birinci derecede, hususî teşebbüsler üzerinde kontrol tesis etmek, emperyalist ve sosyalist gayelerini sağlamak; ikinci derecede de diğer bazı talî maksatları temin etmek hususunda muhtelit teşebbüsler kullanılabilir.

C — Meseleyi, bir de millî iktisat bakımından ele alarak, mixt teşebbüsten elde edilmesi mutasavver faydaların başlıcalarını sırayla görelim:

1 - Muhtelit teşebbüste riziko, iki taraf arasında paylaşılacağı için, dağılır; bundan dolayı da tesiri azalır.

2 - Arzettiği itimat dolayısıyla hususî şahısların muhtelit teşebbüslerle münasebete girişmeleri, âmme teşebbüslerine nazaran daha kolaydır.

3 - Mixt teşebbüsler, âmme teşebbüslerine nazaran bürokrat değildir; ticarî zihniyet ve ölçülerle hareket eder.

4 - Politik tesirlerden uzak olduğu için serbest piyasa ile münasebeti daha geniş ve kesiftir.

5 - Mixt teşebbüsler, istihsalin daha ucuza yapılmasını temin ederek, her yıl millî iktisada önemli tasarruf sağlar.

6 - Hareket kabiliyeti, mixt teşebbüslerde âmme teşebbüslerine nazaran daha fazla olduğu için enflasyondan korunabilirler.

7 - Gene mixt teşebbüsler, tarifelerini, istihsal şubelerinin hususiyetlerine göre ayarlayarak grevlerden korunmak imkânını sağlar.

8 - Ve nihayet mixt teşebbüsler, bazı mal ve hizmetlerin rasyonel bir şekilde istihsal edilebilmeleri için lâzım gelen teknik - ekonomik şartları ziyadesiyle temin ederler. Bu son faydanın bilhassa elektrik işletmelerinde tezahür ettiğini yukarıda görmüştük (1).

Mixt teşebbüsler hakkında ileri sürülen bu nazarı fayda mülâhazaları yanında gene birtakım zararlı hususları belirtilmekte ve bu husustaki iddialar, cevaplandırılmaktadır. Bunlara da kısaca temas edelim:

1 - Evvelâ diyorlar, mixt teşebbüsler içersinde devletin tesirinin müfrit bir şekil almasından ve bu ifratın da teşebbüsün rantabilitesini azaltmasından korkulur.

2 - İkinci olarak, mixt teşebbüslerde lüzumundan fazla veya aksine lüzumundan az, bir muhtariyetin vücudünden endişe ediliyor.

3 - Son olarak da ayrı ve hattâ yekdiğerine tamamiyle zıt gayelerle hareket eden hissedarlardan müteşekkil muhtelit teşebbüsleri idare etmenin son derece güç olduğu öne sürülüyor.

Bu iddiaların sadece mücerret bir istidlâl dayandığı için vakıalara uymadığını belirten mukabil görüşler, meseleyi kendi bakımlarından şu delillerle izah ediyorlar:

1 - Evvelâ diyorlar, devletin iştirak ettiği mixt teşebbüslerde verimin azaldığı noktası doğru görünmüyor. Aksine olarak bu teşebbüslerden ekserisinin verimli olduğunu göstermek mümkündür. İddia edildiği gibi teşebbüs dahilinde taraflar arasında husule gelen mücadeleler, teşebbüs faaliyetini felce uğratmaz.

Bilâkis, Almanya ve Belçikada bu iki ayrı zıt gibi görünen tarafın menfaatlarını telif etmek kabil olmuştur. Şurasına da işaret etmek yerinde olacaktır ki, ihtilâf mevcut olduğu zannı, bizatihi ihtilâftan daha tehlikeli ve zararlıdır. Ekseriyetle bu korkunun mevcudiyetidir ki umumun muhtelit teşebbüslere iştiraklerini önlemiştir.

(1) *Handwörterbuch...*, daki adı geçen makale. Sayfa: 846 - 852.

James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 499.

Kaldı ki, devletin mixt teşebbüs içerisindeki hâkimiyetini kendi lehine arttırmaması iddiası da hiç olmazsa her memleket ve devir için vârit değildir.

Netice itibariyle, şöyle bir hal çaresine varılarak bu mahzurun telâfi edilmesi kaabildir: Şerik olan devlet (veya diğer bir âmme hükmi şahsı), muhtelit işletmenin bütün teferruatının tayinini, hususî aksiyonerlerce seçilecek idarecilere bırakmalı; kendisi için de statü ile açıkça gösterilmiş bazı mühim hususlar hakkında bir veto hakkı muhafaza etmelidir (1).

2 - İkinci iddiaya gelince, bu hususta müfrit liberallerden C o l s o n tarafından ileri sürülen bir fikre göre, devletin bir teşebbüse kısmen iştirak edecek yerde o teşebbüsü tamamen kendi hâkimiyeti altına alarak devletleştirmesi daha uygundur.

Çünkü, ikinci hareket tarzıyla kontrolü temin eden kayıtlar daha ziyade fazlaşacağı için israf kısmen önlenecek; sonra da, gene C o l s o n'a göre, bir teşebbüste içten yapılacak kontrol yerine haricîden tatbik edilecek bir murakabe daha tesirli olacaktır (2).

Fakat şurası da muhakkaktır ki, hakikat C o l s o n'un sandığı kadar ümistiz değildir. Mixt teşebbüs içerisinde, mücerret bir (autonomie) bahis mevzuu olmayıp, ancak umumî ekonomik gidişe göre, taraflardan birinin hâkim duruma geçmesi hali mümkündür.

3 - Bu mahzur hakkında da şu noktalar öne sürülüyor: Eğer meseleyi bitaraf bir gözle ele alırsak görürüz ki mixt teşebbüsün doğmasında, sanıldığı aksine olarak, menfaatlar arasında zıtlık değil uygunluk rol oynamaktadır; ve gene bu uygunsuzlukta ki muhtelit teşebbüsün hayatiyetini muhafaza etmesinde âmil olur. Aksi halde, ileride göreceğimiz veçhile, mixt teşebbüs ve ona ait problemler fiilen yok demektir.

Nihayet şurasını da ısrarla belirtmek yerinde olur, diyorlar; münakaşalar, mütalâalar yanlış bir hareket noktasına dayanıyor. Bu yanlışlık, muhtelit teşebbüslere iktisadî hayat içerisinde aslında olmıyan bir mevki atfedilmesinden meydana geliyor. Muhtelit teşebbüsler hakkında hüküm verilirken, onu hususî iktisat rejimindeki teşebbüslerle mukayese ederek netice çıkarılmak isteniyor.

Halbuki, mixt teşebbüsleri, âmme teşebbüslerinin daha mütakâmil bir şekli olarak onlarla karşılaştırmak gerektir. Bu bakımdan da muhtelit teşebbüs şekli, bizzat devlet işletmeciliğine nazaran daha iyi bir idare tarzı teşkil eder. Ticarî karakter, daha iyi tutulmuş bir muhasebâ,

(1) James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 500 - 501.

(2) James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 500.

elverişli fiyatlar bu idarenin hususiyetlerini meydana getirir. Ve şurası da zikre değer ki, mixt teşebbüsler, âmme teşebbüslerine nazaran daha ziyade malî kombinezonlara müsaittir.

Netice itibariyle mixt teşebbüs şekli, ekseriya sanıldığı gibi korkulacak tehlikeler arzemez (1).

Bütün bunların dışında devletin muhtelit teşebbüsde sahip olması lâzımgelen tesir derecesi, devlet mümessillerinin oynayacağı rol ve devlete terettüp edecek mes'uliyetin nev'i ve derecesi hakkında önemli bir takım hukukî itirazlar da yapılır ki, bunları ayrıca incelemeyi mevzuumuzun dışında buluyoruz (2).

Umumî olarak muhtelit teşebbüsleri gördükten sonra durumun memleketimizde ne şekilde olduğunu, ana hatları itibariyle, inceliyebiliriz.

Bunu yaparken, devletin direkt, endirekt iştirakleriyle mahallî idarelerin dahil olduğu mixt teşebbüsleri ayrı ayrı ele alacağız.

IV — Bizde de aynı nazarı mülâhazalarla, cumhuriyet devrinde birçok muhtelit teşebbüsün tesisi yoluna gidilmiştir.

Bu mixt teşebbüslerden bir kısmına devlet, direkt olarak iştirak etmiş bulunmaktadır. Bunlardan en mühimlerini, kısaca göstermeğe gayret edeceğiz.

A — Devletin doğrudan doğruya, direkt olarak iştirak ettiği mixt teşebbüslerde, millî iktisat bakımından faydalı görülen bazı teşebbüslere yardım etmek gayesi, mezkûr teşebbüslerin mensup oldukları istih-sal branşının sevki idaresi maksadıyla birlikte takip olunmuştur.

Manisa Bağcılar Bankası T.A.Ş. ne, Akhisar Tütüncüler Bankasına iştirak ederken devlet, malî yardımda bulunmak maksadı gütmüştür.

Buna mukabil de Bursa Kaplıcaları T.A.Ş. ne, Anadolu Ajansına, T. C. Merkez Bankası A. Ş. ne yapılan iştiraklerde takip olunan aslı gaye, sözü geçen teşebbüslerin sevki idaresini elinde bulundurarak iste-diği gibi kontrol edebilmektir (3).

Bu kısma giren muhtelit teşebbüslerimizi de ayrıca:

- 1) Umumî bütçeden,
- 2) Mülhak bütçelerden,

(1) James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 504 - 505.

(2) James (Emile) in adı geçen eseri. Sayfa: 505 - 511.

(3) Prof. Dr. Ete (Muhlis). "Türkiyede devlet iktisadının arzettiği teşebbüs se-külleri isimli konferans. C.H.P. konferanslar serisi, kitap: II 1940. Ankara. Sayfa: 22 - 30.

yapılan iştiraklerle kurulanlar diye ayrı iki kısma ayırmayı, tetkiklerimizi kolaylaştırması bakımından, uygun buluyoruz.

Şimdi evvelâ birinci kısma girenleri inceliyelim:

1 — Bu kategorideki mixt teşebbüslerden halen mevcut olanlarla, mezkûr teşebbüslere vâki hazine iştiraklerini, aşağıdaki cetvelde görmek kaabildir:

Devletin hususî teşebbüslere olan iştirakleri (1).

(Hazine iştirakleri)

Muhtelit teşebbüsün adı	İtibari sermayesi	Hazine hissesi	% si
T. C. Merkez Bankası A. Ş.	15.000.000	3.700.000	24,66
Türkiye Emlâk Kredi Bankası A. Ş.			
Halk Bankası ve Halk Sandıkları A. Ş.	1.400.000		
Türk Ticaret Bankası A.Ş.	2.200.000	250.000	11,36
Türkiye İş Bankası A. Ş.	5.000.000	580.000	11,60
Akhisar Tütüncüler Bankası A. Ş.			
Manisa Bağcılar Bankası A. Ş.	300.000	5.230	1,74
Millî Reasürans Şirketi	1.000.000	25.000	2,5
Ankara Palas Ş.	500.000	56.000	11,20
Anadolu Ajansı	20.000	10.000	50,
Bursa Kaplıcaları A. Ş.	575.000	185.000	32,17
Millî İthalât ve İhracat Ş.	1.000.000	90.000	9,
İzmir İmarat ve İnşaat A.Ş.	200.000	37.720	18,86

Bunların sayısı 1940 da, daha fazla iken bir kısmı tasfiyeye uğramış; ya iktisadî devlet teşebbüslerinden Sümerbanka devredilmiş (Ankara Çimento Şirketi gibi); veyahut da mülhak bütçeli İnhisarlar İdaresine bırakılmıştır. (2).

Hazinenin bu direkt iştiraklerini kısaca gördükten sonra, şimdi sözü, devletin direkt iştiraklerinden mülhak bütçeler eliyle yapılmış olanlara getiriyoruz.

2 — Bu çeşit mixt teşebbüslerden en mühimi, İnhisarlar İdaresinin iştirak etmiş olduğu "Türk Tütün Limited Şirketi" dir (3).

(1) Hazine Genel Müdürlüğünden istediğimiz rakamları henüz elde edemediğimiz için yukarıki konferanstaki 1940 yılına ait rakamları alıyoruz.

(2) Prof. Dr. Ete (Muhlis) in adı geçen Broşürdeki konferansı. Sayfa: 24.

(3) Prof. Dr. Ete (Muhlis) in adı geçen kitabı. Sayfa: 59.

Yukarıki broşür. Sayfa: 25 - 26.

Muhtelit teşebbüsün adı	İtibarı sermayesi	İnhisarların hissesi	% si
Türk Tütün Limited Şirketi	2.000.000 TL.		

Görüldüğü gibi, bu muhtelit teşebbüsün sermayesinin % 1 mülhak bütçeli İnhisarlar Umum Müdürlüğüdür.

Ayrıca Evkaf İdaresininin 468.220 TL. ile iştirak etmiş olduğu "Üsküdar - Kadıköy Halk Tramvayları A. Ş." ni de zikretmek yerinde olur (1).

Devletin endirekt olarak yaptığı iştiraklere gelince, bunları da:

- 1 - İktisadî devlet teşebbüsleri eliyle yapılan iştirakler,
 - 2 - Bunların dışında kalan endirekt devlet iştirakleri,
- diye iki ayrı kısımda tetkik edeceğiz.

1 — Diyebiliriz ki, devletin iştiraklerinden gerek kemmiyet, gerekse keyfiyet bakımından en ehemmiyetli olanları, iktisadî devlet teşebbüsleri eliyle yapılanlardır.

Bu şekilde meydana gelmiş olan muhtelit teşebbüslerde, hem sevk ve idare ile kontrol; hem de millî iktisada yardım prensipleri aynı derecede rol oynar (2).

İktisadî devlet teşebbüsleri, bu arada bilhassa T. C. Ziraat Bankası, Sümerbank ve Etibank yapmış oldukları bu iştiraklerde, idaresi kendilerine ait olanlarla olmıyanları yekdiğerinden ayırmaktadırlar.

Yazımızın plânına sadık kalmak ve fazla teferruata kaçarak mevzuu dağıtmamak için, sadece, biraz evvel zikrettiğimiz üç mühim iktisadî devlet teşebbüsümüzün çeşitli mixt teşebbüslerdeki en son iştirak rakam ve nisbetlerini ele alıp göstermekle iktifa edeceğiz.

(1) adı geçen broşür. Sayfa: 24

(2) adı geçen broşür. Sayfa: 26.

T. C. Ziraat Bankasının iştirakleri (1).

Muhtelif teşebbüsün adı	İtibari ser-	Ödenmiş	Bankanın öde-	
	mayesi	sermayesi	diği miktar	% nisbet
	Lira	Lira	Lira	
Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.	22.000.000	22.000.000	9.333.000	42,42
Türkiye Gülyağcılık Lt. Ş.	100.000	100.000	8.000	8,
Aksaray Azmi Milli Fabrikası	150.000	150.000	42.000	28,
Halk Bankası	1.400.000	1.400.000	60.000	4,28
Umumi Mağazalar T. A. Ş.	2.000.000	2.000.000	450.000	22,5
Türk Ticaret Bankası	2.200.000	2.200.000	250.000	11,36
Yerli Ürünler A. Ş.	5.000.000	200.000	160.000	80,
Canlı Hayvanlar Ticaret Kurumu Ltd. Ş.	75.000	75.000	37.500	50,
Akhisar Tütüncüler Bankası	1.000.000	750.000	11.662	1,55
Anadolu Sigorta Şirketi	500.000	500.000	200.000	40,
Ankara Halk Sandığı	250.000	250.000	2.500	1,
İş Bankası A. Ş.	5.000.000	5.000.000	1.155	0,02
İstanbul Halk Sandığı	250.000	250.000	4.375	1,75
Bursa Kaphçaları A. Ş.	575.000	575.000	127.410	22,16
Milli Reasürans.	1.000.000	1.000.000	40.000	4,
T. C. Merkez Bankası A. Ş.	15.000.000	10.500.000	4.182.752	39,83
Türk Tütün Ltd. Ş.	2.000.000	2.000.000	450.000	22,5
Yerli Mahsuller Ltd. Şirketi (2)	500.000	200.000	160.000	80,
Takas Ltd. Şirketi	1.000.000	750.000	360.000	48,

Sümerbankın iştirakleri (3)

Muhtelif teşebbüsün adı	İtibari ser-	Ödenmiş	Bankanın öde-	
	mayesi	sermayesi	diği miktar	% nisbet
	Lira	Lira	Lira	
Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.	22.000.000	22.000.000	7.333.000	33,33
Türk Ticaret Bankası	2.200.000	2.200.000	100.000	4,54
Halk Bankası	1.400.000	1.400.000	50.000	3,57
Güven Sigorta Şt.	1.000.000	1.000.000	498.582	49,86
Umumi Mağazalar T. A. Ş.	2.000.000	2.000.000	150.000	7,5
Aksaray Azmi Milli Fabrikası	150.000	150.000	15.000	10,
Kireçlik Kömür.	450.000	450.000	16.000	3,55
Süngercilik Şt.	100.000	100.000	49.000	49,
Türk Gülyağcılık Şt.	100.000	100.000	8.000	8,
Türkiye Emlak Kredi Bankası	100.000.000	40.000.000	550.000	0,55
Ankara Çimento Ltd. Şt.	400.000	400.000	200.000	50,
Kumaş Ltd. Şt.	200.000	200.000	20.000	10,

(1) Başbakanlık Yüksek Murakabe Heyetinden alınmıştır.

(2) Bu şirket, Ziraat Bankası ile Hüseyin Kavalalı isimindeki tacir arasındadır.

(3) Başbakanlık Yüksek Murakabe Heyetinden alınmıştır.

Etibankın iştirakleri (1).

Muhtelit teşebbüsün adı	İtibari ser-	Ödenmiş	Bankanın öde-		nisbet
	mayesi	sermayesi	diği miktar	%	
	Lira	Lira	Lira	%	
Ankara Türk Sigorta Şt.	500.000	125.000	50.000		40,
Halk Bankası A. Ş.	1.400.000	1.400.000	10.000		0,71
Takas Ltd. Şt.	1.000.000	750.000	150.000		20,

Devletin, yukardaki üç mühim iktisadî devlet teşekkülü eliyle muhtelit teşebbüslere yaptığı iştirak, 15.720.354 lirası T. C. Ziraat Bankası'nın; 8.989.582 lirası Sümerbankın; 210.000 lirası da Etibankın olmak üzere ceman 24.919.946 lirayı bulmaktadır.

2 —Devletin endirekt iştiraklerinden biraz önce gördüklerimizin dışında kalanlar sırasıyla, Türkiye Emlâk Kredi Bankası ve İller Bankasıdır.

Her ikisi de ayrı hususiyetler taşıyan bu teşekküllerin iştirakleri şu şekilde sıralanır:

Türkiye Emlâk Kredi Bankasının iştirakleri (2)

Muhtelit teşebbüsün adı	İtibari ser-	Ödenmiş	Bankanın öde-		nisbet
	mayesi	sermayesi	diği miktar	%	
	Lira	Lira	Lira	%	
Umumi Mağazalar Şt.	2.000.000	2.000.000	37.500		1,87
Halk Bankası	1.400.000	1.400.000	10.000		0,71
Türk Ticaret Bankası	2.200.000	2.200.000	150.000		6,83
Emlâk Bankası Yapı Ltd.	100.000	100.000	99.000		99,
Güven Sigorta Şt.	1.000.000	1.000.000	136.500		13,35

İller Bankasının iştirakleri (3)

Muhtelit teşebbüsün adı	Bankanın taahhüt	Bankanın tediyeye ettiği
	ettiği miktar (Lira)	miktar (Lira)
İtisu Şirketi	240.000	120.000
İtemel Şirketi	375.000	187.000

Pöylece sıra, mahallî idarelerin yapmış oldukları iştiraklerin incelenmesine gelmiş bulunuyor.

C — Bu kısma giren iştirakleri de,

1) Özel idareler tarafından,

1) Başbakanlık Yüksek Murakabe Heyetinden alınmıştır.

Prof. Dr. Ete (Muhlis) in adı geçen konferansı. Sayfa: 28.

er Bankası 1947 yılı Bilânço ve kâr - zarar hesabı, sayfa: 24.

- (1) .
(2) .
(3) .

2) Belediyeler eliyle yapılanlar diye, iki kısma ayırmak kabildir. Evvelâ birincileri, bilâhare de ikincileri görelim.

1) Elimizde mevcut kaynaklara göre bu kategoriye dahil muhtelit teşebbüsler sırasıyle (1):

Muhtelit teşebbüsün adı	Muhtelit teşebbüsün sermayesi (itibari)	Özel idarenin Hissesi (verse)	Özel idarenin adı
Eskişehir Elektrik A.Ş.	205.000 Lr.	40.000 Lr.	Eskişehir Özel İ.
Konya Elektrik A. Ş.	650.000 "	339.750 "	Konya Özel İdare
Antalya Elektrik T.A.Ş.	100.000 "	9.000 "	Antalya Özel İdare

2) Belediyelerimizin iştirak etmiş oldukları mixt teşebbüslerin başlıcaları şunlardır (2):

Muhtelit teşebbüsün adı	Muhtelit teşebbüsün sermayesi (itibari)	Belediyenin hissesi (verse).	Belediyenin adı
Üsküdar - Kadıköy Tramvayları T.A.Ş.	1.500.000 Lr.	1.009.510 Lr.	Istanbul Belediyesi
Trabzon Elektrik T.A.Ş.	137.500 "	58.695 "	Trabzon Belediyesi
Kayseri Elektrik T.A.Ş.	400.000 "	100.000 "	Kayseri Belediyesi
Eskişehir Elektrik T.A.Ş.	205.000 "	161.920 "	Eskişehir Belediyesi
Konya Elektrik A.T.Ş.	650.000 "	135.000 "	Konya Belediyesi
Malatya Elektrik T.A.Ş.	300.000 "	210.000 "	Malatya Belediyesi
Antalya Elektrik T.A.Ş.	100.000 "	9.000 "	Antalya Belediyesi

Muhtelit teşebbüslerin memleketimizdeki durumunu da ana hatlarıyla kısaca gözönüne koyduktan sonra, artık sözü neticeye getirebiliriz.

V — Mixt ekonomi sistemi hakkında yazımızın başından beri yaptığımız incelemeler, şunu açıkça gösteriyor ki, gerek başka memleketlerde gerekse bizde mixt teşebbüslerin nazariyattaki ideal, kusursuz şekline tatbikata maalesef tesadüf edemiyoruz.

Gerçekten mixt teşebbüs içerisinde idare meclisinin terkihi, şirket sermayesinin terkibinden çok daha geniş bir önem taşır. Çünkü, şirketin sevk ve idaresini elinde tutan, ona istediği istikametti veren idare meclisidir. (3).

İşte bu idare meclisinde ekseriyeti temsil eden devlet mümessilleri dar görüşlü memur zihniyetinde ve devletin mezkûr teşebbüse yapmış olduğu iştirakin sadece milî iktisada fayda sağlamaktan ibaret bulundu-

(1) Prof. Dr. Ete (Muhlis) in adı geçen konferansı. Sayfa: 25.

(2) Prof. Dr. Ete (Muhlis) in adı geçen konferansı. Sayfa: 25.

(3) Prof. Dr. Ete (Muhlis) in adı geçen eseri. Sayfa: 59.

ğunu takdir ve idrakten âciz kimseler ise, o zaman muhtelit teşebbüsün idaresinde tamamiyle devletçi bir görüşle müterafik hazine menfaati gibi dar ve kısır ölçüler hâkim olur; bunun sonunda da mixt teşebbüsün nazari faydaları hakikat olmaktan çıkar.

Buna mukabil, idare meclisinde ekseriyet, kuvvetli müteşebbis azalar tarafında ise, o vakit teşebbüsün işlemede nisbeten ticari zihniyet hâkim olacaktır. Nisbeten diyoruz, çünkü tatbikat (bühassa bu cihet, memleketimiz için variddir), kudretli, atılgan yani birinci sınıf müteşebbislerin, iş adamlarının bu gibi muhtelit teşebbüslerde ender olarak yer aldığını gösteriyor. Hakikatte daha tali derecede ve değersiz kimselerin bu işte rol oynadıkları görülür ki, bunun sonunda mixt teşebbüsün aslı gayesinden uzaklaşacağı muhakkaktır.

Bir üçüncü hal de şu şekilde olabilir: İdare meclisinde her iki taraf, daha doğrusu her iki zihniyet müsavi kuvvettedir. Bu takdirde işin bir çıkmaza gireceği şüphesiz ve izahtan azadedir.

Şu halde tatbik ettiğimiz mantık silsilesi bizi şöyle bir neticeye götürüyor: Mixt teşebbüsler, iktisadî hayatın arzettiği muayyen şartlar altında, maruz kalınan belirli hâdiseler karşısında âmme teşebbüsüne nazaran ilk zamanlarda üstün bir durum taşıyorlar.

Fakat sözü geçen şartlar bir zaman sonra değişikliğe uğrayınca o vakit mixt teşebbüsün, ismen baki kalmakla beraber, hakikat halde âmme veya hususî teşebbüs haline inkılâp eder.

Binaenaleyh, mixt teşebbüsler arızî, geçici bir işletme şeklidir. Kendisini icabettiren sosyal, teknik ve ekonomik şartlar ortaya çıkınca doğar; mezkûr şartlar değişince yerini, meydana geldiği iki teşebbüsten birine bırakır.

Şimdi şöyle bir sual hatırlamaya gelebilir: Peki, bu sosyal, teknik ve ekonomik şartlar ne zaman ortaya çıkar, ne zaman kaybolur?

Bizce bu sualin cevabı şu şekilde olmalıdır: Eğer bir memlekette cari olan ekonomi sistemi, yani o memlekette mevcut ekonomi müesseseleri, ekonomi zihniyeti ve ekonomi tekniğinde bir değişme olarak, yeni ve diğer bir ekonomi sistemine inkılâp ederse o zaman bu değişme, intikal esnasında iktisadî organizmanın hücrelerini teşkil eden teşebbüslerin şekilleri, yeni ekonomi düzeninin teşebbüs şeklini doğrudan doğruya almayıp evvelâ mixt teşebbüs haline geldiği ve bundan sonradır ki yermi, yeni sistemin karakteristik teşebbüs şekline bıraktığı görülür.

Fikrimizi daha açık ifadeye çalışalım ve şöyle bir yol takip edelim: Farzedelim ki muayyen bir A. memleketinde cari olan ekonomi düzeni liberaldir. Bu düzenin tabii bir neticesi olarak oradaki teşebbüsler de devletin mürakabe ve müdahalesinden uzak, hususî teşebbüs şeklini taşıyacaklardır. İşte zamanla vücutte gelen değişiklik dolayısıyla sözü geçen A. memleketinde liberal düzen, yerini, meselâ müdahaleci veya sosyalist bir ekonomi düzenine terkedince iktisadî bünyenin aldığı bu yeni şekle uyarak hususî teşebbüsler yerini, devlet teşebbüslerine bırakacaktır. Yalnız bu bırakış süratle olmayacak, arada bir intikal devresi geçecektir. İşte bu intikal devresinde mixt teşebbüsler, eski ekonomi düzeninin teşebbüs şekli ile yenisinin arasında bir köprü vazifesini görecek; yani devlet ve diğer âmme hükmi şahısları eski serbest rejimdeki hususî teşebbüslere iştirak edeceklerdir. Yeni düzene geçiş devam derken âmme teşekküllerinin mixt teşebbüs içindeki hisse ve hâkimiyetleri artacak, geçiş sona erdiği zaman da mixt teşebbüsler yerini âmme teşebbüslerine terkecektir.

Yukarıki muhakemenin aksi de yapılabilir. Yani ekonomi düzeninde değişiklik; devletçilik, sosyalizmden serbestlik, liberalizme doğru olabilir. Bu halde de âmme teşebbüsleri, hususî teşebbüslerin iştirak etmeleriyle mixt teşebbüs halini alır; bilâhare de onların hâkimiyetlerinin artışıyla tamamen hususî teşebbüs haline geçerler (1).

Şurasını da bilhassa tebarüz ettirelim ki, mixt teşebbüslerin bu intikal vazifesini hakıyla başarabilmeleri, her şeyden önce, o teşebbüs içinde yer alacak olanların, gerek kültür, gerek terbiye ve gerekse yetiştirilme şekli bakımından bu işe hazırlıklı ve ehil olmalarıyla mümkündür. Aksi takdirde, gördüğümüz gibi, matlup hâsıl olmayacaktır.

Yukarıki son husus, yani mixt teşebbüsün ya tamamıyla hususî, veyahut da âmme teşebbüsü haline inkılâp edişi, her zaman şeklen olmaz. Gerçekten yeni ekonomi düzenine geçiş tam olduğu halde, bazan mixt teşebbüs (şeklen) mevcut olmakta devam eder. Fakat (fiilen) ya, âmme veyahut da hususî teşebbüs şeklini almıştır. Bu noktanın nazarı itibare alınması, tetkikleri doğruluğu bakımından bilhassa önemlidir.

Bu umumî mütalâalara dayanarak memleketimizdeki mixt teşebbüslerin bugünkü ve istikbaldeki durumları hakkında da şu şekilde bir neticeye varabiliriz:

Evvelâ, memleketimizdeki muhtelit teşebbüslerin mevzuları, kuruluş gaye ve şekilleri gayet çeşitli olduğu için hepsi hakkında aynı hüküm ve mütalâada bulunmak yerinde olmaz.

(1) Hollanda kraliyet hava yolları bir işletme olup, devletin hissesi gittikçe azalmaktadır.

İşte bu noktayı gözönünde bulundurmak şartıyla bunlardan büyük bir kısmının, muvakkat bir müddet yaşamak şartıyla, bugünkü durumda kalmaları pek de mahzurlu sayılmıyabilir. Ama bu hiç bir zaman demek değildir ki, bu vaziyette olan muhtelit teşebbüslerimiz kusursuzdur ve ıslahına lüzum yoktur. Hayır, bilâkis bu hususun da ayrıca münakaşa edilip, hüküm verilmesi gerekli bir nokta olduğuna samimiyetle inanıyoruz.

Yok eğer, devletçilik siyasetinin bir icabı olarak bu teşebbüslerin (şeklen) daimileştirilmeleri yoluna gidilirse, o zaman bunların yeniden gözden geçirilerek yeknesak bir idare ve mürakabe sistemine dahil edilmeleri hususundaki fikir makul görünebilir ve münakaşa edilebilir, kanaatındayız.

Muhtelit teşebbüsün memleketimizde istikbalde alacağı duruma gelince, bugünkü ekonomi düzenimizin maruz kalacağı muhtemel değişmelerin vüs'at ve uzunluğu buna tesir edecektir.

Herhalde yurdumuzdaki ekonomi düzeni, eğer devlet müdahale ve işletmeciliğinin azalması yolunda inkişaf ederse, bugünkü âmme teşebbüslerinden birçok yeni mixt teşebbüsler doğması ve mevcut mixt teşebbüslerin de hususî teşebbüs haline gelmesi beklenebilir.

Yazımızın dar çerçevesi içinde mümkün olduğu kadar izah etmeğe çalıştığımız bütün bu noktalar ve vardığımız neticelerin hiçbir zaman katî ve muhakkak olduklarını iddia edemiyeceğimizi, yazımıza son verirken belirtmeği faydalı ve yerinde buluyoruz.

Çünkü, hiçbir vakit, sosyal hâdiselere tatbik edilen ölçülerin tabii hâdiselerdeki gibi değişmez ve katî olmadığı yolundaki açık ve doğru kayıta tamamen inanıyor ve gene sosyal hâdiselerin tetkikinden elde edilen neticelerin daima tekâmül ve düzeltilmeğe muhtaç oldukları hakikatına iştirak ediyoruz.